

OSMANLI POLİTİK ELEŞTİRİ GELENEĞİNDE ZİYA PAŞA'NIN ZAFERNÂME'Sİ

TURAN, Namık Sinan*
TÜRKİYE/TURÇIA

In Patria natus non est propheta vocatus
Kimse anayurdunda peygamber olamaz.

ÖZET

Toplumsal yapıda beliren çelişki ve çalışmalar dolayısıyla ortaya çıkan muhalefet hareketleri belli bir programın ifadesi olarak ya da olmayarak eleştiri hakkını kullanırlar. İster yazılı olsun ister sözlü olsun eleştiri, dozu farklılıklar göstermekle beraber, ya var olan siyasi yapının işleyişindeki aksaklıklara yöneltilmiştir ya da toplumsal yapıda gündün güne, zamanın akışına paralel olarak gelişen değişim ve farklılıkların yarattığı yeni sorunları ele alabilir.

Doğu'da ve Batı'da eleştiri, politik metinlerin yanı sıra edebî metinlere de biçim vermiştir. Cicero'nun **Scipio'nun Rüyası**'nda kullandığı yöntemin benzerini 1561 ile 1628 yılları arasında yaşayan Veysi'nin kaleme aldığı **Hâbnâme**'de görmek mümkündür. Edebiyatçı sanatsal yaratının yanı sıra, sahip olduğu yeteneği yaşadığı çağın aksaklıkları karşısında eleştiri malzemesi olarak kullanma imkânına da sahip kimsedir.

Gerek divan edebiyatında gerekse halk edebiyatındaki ürünlere bakıldığında gündelik gelişmelerden ya da politik durumdan memnun olmayan şairlerin halkın duygularına tercüman olacak biçimde eleştiri oklarını yönelttikleri görülmektedir. Aralarında Figanî ya da Nef'i gibi isimlerin yer aldığı bazıları, bunun bedelini yaşamlarıyla ödemişlerse de eleştiri toplumsal yaşam içinde daima varolmuştur.

XIX. yüzyıl Osmanlı dünyasında da değişim ve dönüşüm hareketleri taraftarlarıyla karşıtları arasında şiddetli düşünsel mücadelelerin yaşandığı bir atmosfere sahip olmuştur. Tanzimatçı ekip Yeni Osmanlılarca toplumsal ve politik açılardan eleştirilmiştir. Eleştiri bu dönemde gazete köşelerinden, kahvehane sohbetlerine, edebiyatçıların hicivlerine kadar gündelik yaşam içinde geniş bir yer edinmiştir. Dönemin edebî ürünleri içinde eleştirinin en iyi örneklerinden biri Ziya Paşa'nın **Zafernamesi**'dir. Ziya Paşa bu eserinde, Girit bunalımı karşısında izlediği politikadan ötürü, Ali Paşa'yı hicvetmektedir. Ancak, onun izlediği yöntem geçmişteki örneklere benzerliği kadar farklılıklar da içermektedir. Her

* Yrd. Doç. Dr., İÜ, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-posta: sinan1972@hotmail.com

şeyden önce o, yalnızca eleştirmez, kendince çözüm önerileri geliştirmeye de çalışır.

Bu tebliğde Ziya Paşa'nın **Zafernamesi**'nin Türk edebiyatı içindeki değerinin ötesinde, Türk politik yaşamında eleştiri geleneği içindeki yeri ve önemi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, muhalefet, eleştiri, Ziya Paşa, **Zafername**, politik eleştiri.

ABSTRACT

Ziya Pasha's Zafername in Traditional Ottoman Political Criticism

Opposition movements that created by conflicts and paradoxes in social structure uses their right of criticism by impersonating or not representing one programme. Even it is literal or written, criticism can be used for the breakdowns in the implementation of political structure or for alternation and changes depending on time.

Both in East and West Critics have shapeden political texts also with literal scripts. Similar to Cicero's **Dream of Scipio**, we can also observe this method in Veyisi's –who lived between 1561/1628– in his important literal work **Habname**. Author is a person who uses it creativeness beyond its artistic works in the favour of criticism towards the breakdowns of his current age.

Either in divan literature or in public literature we can see the existence of poets criticizing their current political situations which they were disappointed of and also were reflecting their people's annoyance. Even though poets like Figani and Nef'i had paid important costs by loosing their lives during the period, the existence of criticism still playing an important role in social life.

XXth century Ottoman life had transformed to an atmosphere which reformist and revolutionary movements clashed with their opponents. Reformists of the Tanzimat had been criticized politically and in social manners by New Ottomans (Yeni Osmanlıcılar). Criticism had solidified its place from journals to café chats and to literal diatribes in daily life. Therefore an important example of criticism from the period's literal works was Ziya Pasha's "**Zafername**" which the author was burlesquing Âli Pasha for his policy towards Crete crisis. Never more his criticism techniques have some distinguishes from this previous representatives since Ziya Pasha not purely inveigh but search for solutions. Further from its value in Turkish literature, in this announcement Ziya Pasha's **Zafername** going to be discussed by its crucial role in traditional criticism in Turkish political life.

Key Words: Ottoman Empire, opposition, criticism, Ziya Pasha, **Zafername**, political criticism.

GİRİŞ

Eleştiri ya da politik boyutuyla muhalefet, kuramsal düzeyde yalnızca fikir uyumsuzluğuyla sınırlı olmadığı gibi, tek başına Hükûmet faaliyetini eleştirmeyi de kapsamaz. Muhalefet siyasi partilerin dışında, örgütlü-örgütsüz çeşitli grup, topluluk ya da bireylerce yasal ya da yasal olmayan çeşitli yollarla, sözle, yazıyla, davranış ve hareketlerle gerçekleştirilebilir. Muhalefet geniş kapsamı dışında farklı boyutlarıyla da değerlendirilebilir. Buna göre en radikal biçimde muhalefet kavramı içinde bulunulan sosyo-ekonomik yapıya veya yalnızca siyasi iktidara karşı olmak biçiminde belirebileceği gibi yapısal bir değişimi, Hükûmet değişikliğini hedef almaksızın, yalnızca bazı pozitif kazançlar sağlayacağı inancıyla siyasi iktidar üzerinde baskı kurmak şeklinde gerçekleşebilir. Bunun yanında bazı somut ideolojik amaçları ya da tinsel değerleri gerçekleştirmek amacıyla özellikle siyasi iktidarı etkilemeye yönelik faaliyetlerde bulunmak muhalefet kapsamı içinde değerlendirilebilir. Tüm bunları kapsayacak biçimde objektif bir tanımlamaya ihtiyaç duyulduğunda siyasal muhalefet, “belli bir toplumsal formasyonda, herhangi bir zaman sürecinde var olan siyasal rejime ve içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik düzene, veya bunlardan yalnızca birine, ya da sadece siyasal iktidarı elinde bulunduranlara ve bunların faaliyetlerine karşı olmayı, bunları, karşılığında alternatif bir program ya da öneri sunarak veya sunmayarak, yasal sınırlar içinde veya yasal sayılmayan çeşitli yollara başvurarak eleştirmeyi ve bu arada istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir olgu, bir davranıştır.”¹

“Muhalefet” kavramıyla iç içe geçmiş bir başka kavram ise “eleştiri”dir. Sosyo-ekonomik yapıda beliren çelişki ve çatışmalar dolayısıyla ortaya çıkan muhalefet hareketi belli bir programın ifadesi olarak ya da olmayarak eleştiri hakkını kullanır. İster yazılı olsun ister sözlü eleştiri, dozu farklılıklar göstermekle beraber var olan siyasi yapının işleyişindeki aksaklıklara yöneltilmiş olabileceği gibi, toplumsal yapıda gündendüne, zamanın akışına paralel olarak gelişen değişim ve farklılıkların yarattığı yeni sorunları da ele alabilir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde İslam’ın siyasal teorisinin gelişiminde ve Osmanlı deneyiminde her dönem muhalefete ve eleştiriye rastlanmaktadır.² Özellikle edebî gelenek bu konuda zengin örnekler barındırmaktadır.³

Osmanlı öncesi uygarlıklara ait edebî geleneklerde de toplumsal eleştiri hiciv ya da yergi yoluyla ifadelendirilmiştir. Antik Yunan’dan Roma’ya hiciv ya da

¹ “Muhalefet” kavramının gelişimi ve kurumsallaşması hakkında Nükhet Turgut, **Siyasal Muhalefet**, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara 1984, s. 3-8.

² Nevin Mustafa, **İslâm Siyasal Düşüncesinde Muhalefet**, Çev.: Vecdi Akyüz, İz Yayınları, İstanbul 1990, ayrıca Bkz.: Julies Wellhausen, **İslâmiyet’in İlk Devirlerinde Siyasal Muhalefet Partileri**, Çev.: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

³ Ahmed Ateş, “**Şah-Name**’nin Yazılış Tarihi ve Firdevsi’nin Sultan Mahmud’a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında”, *Belleten*, Nisan 1954, C. XVIII, sa.70, s. 159-178.

yergi yalnızca bireysel düzeyde değil toplumsal aksaklıkları ansıtmak bakımından da muhalefet aracı olarak kullanılmıştır. İuvenaus (Decimus Iunius Iuvenalis) (55-140) hicvi toplumsal bir eleştiri olarak kullanan en başarılı isimlerden biridir. Yazdığı 16 kadar yergili şiirde dönemin korku salan imparatoru Dimitianus ve halefleri Traianus ve Hadrianus Roma'sındaki yönetim aksaklıklarını, toplumsal yozlaşmayı ele almıştır.⁴ Köklü bir geleneğe dayanan İran edebiyatında hiciv şiirle sınırlı kalmamış bu türler dini, tasavvufi, tarihi ve ilmi konularda kaleme alınmış mensur eserlerde yer almıştır. Fars şiirinin doğduğu IX. yüzyıldan itibaren görülen hiciv toplumsal ve siyasal koşulların zorlamasıyla oluşan çalışmalar olmaktan ziyade kişisel çekişme ve rakibi tasfiye hedefine yönelikti. Samaniler döneminde yaşayan Muncık-i Tirmizî ile Tayyân-i Jâjhây'ın ve Fars şiirinin babası sayılan Rûdeki şiirlerinde hicvin bu türüne bolca rastlanmaktadır. Selçuklular Gazneliler devrine erişildiğinde Senâ'i'nin Kârname-i Belh'inde görüldüğü gibi hiciv bireysel olmanın dışında bazen tüm bir şehir halkına yönelebiliyordu.

Bu dönemde toplumsal içerikli hicvin de geliştiği anlaşılmaktadır. Geneli Sünni olan Hükûmetlerin karşı düşüncüyü benimseyen Karmati, Şii ve Mutezili muhalifleri takibe alması, Şii mezhebine bağlı Nâsır-ı Husrev gibi şairlerin eleştirilerine neden olmuştur. İslam dünyasında bir dönemi sona erdiren Moğol tahribatı (1258) sonrasında baş gösteren sosyo-politik bunalım çağında kişisel hiciv yerine toplumsal ve siyasi içerikli hiciv üslubu gelişmiştir. Sa 'di-yi Şîrâzî, Seyf-i Fergânî, Ubeyd-i Zâkânî gibi isimlerin çalışmaları dönemin eğilimini yansıtmaktadır. İran şiirinde benzer bir durum da Timur saldırısı sırasında yaşanacaktır. Devrin en büyük şairi Câmî şiirlerinde sosyal eleştiriye yer vermiştir.⁵ Benzer nitelikli çalışmalara Arap edebiyatında da rastlanır. Özellikle Emevilerin Arap dışı unsurlara karşı takındıkları ayrımcı siyaset IX. yüzyılda, Basra başta olmak üzere Şuubiye denen muhalif bir kültürel ve politik karşı çıkışa neden olmuştur. Özellikle edebi eserlerde yüksek bir düzeye ulaşan Arap karşıtlığı kısa sürede İspanya'ya kadar etkisini gösterecektir. Emevileri Abbasiler karşısında mağlup eden siyasi gelişmelerde Şuubiye akımının propaganda etkisinin de rolü bulunmaktadır. Bu sayede Emevilerin meşruiyeti kamuoyunda sorgulamaya açılmıştır.⁶

Roma, İran ve Arap geleneklerinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de eleştiri toplumsal huzursuzlukların bir yansıması olarak gelişmiştir. Gerek divan edebiyatında gerekse halk edebiyatındaki ürünlere bakıldığında gündelik

⁴ Iuvenaus, **Yergiler**, Türkiye İş Bankası Yayınları, çev. Çiğdem Dürüşken-Erdal Alova, İstanbul 2006, 456 s.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için Bkz.: Hasan Çiftçi, **Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 134-178.

⁶ Hamilton A. R. Gibb, "Şuubiyenin Sosyal Önemi", İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 78-79, Mustafa Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuubiyye**, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 15 vd.

gelişmelerden ya da politik durumdan memnun olmayan şairlerin halkın duygularına tercüman olacak biçimde eleştiri yaptıkları görülmektedir. Aralarında Figani ya da Nef'î gibi isimlerin yer aldığı bazıları bunun bedeli yaşamlarıyla ödemişlerse de eleştiri toplumsal yaşam içinde daima varolmuştur.⁷ Özellikle Nef'î bir zamanlar hamisi durumundaki Sultan Murad'ın despotizmine karşı kullandığı sert üslubun kurbanı olmuştur.⁸ **Şair Tezkirelerinde** yer alan ifadeler kimi zaman eleştiride sınır tanımayan şairlerin varlığına işaret eder niteliktedir. Örneğin Âşık Çelebi'nin **Peykî ve Sâatî**'de, sırasıyla, "...*Hicv ü hezde hod Allah saklasın, yanına yöresine uğramalı degüldür...*"; "...*Heccâv-ı âlem, hezl'de alem-i kallâş ü evbâş...*" şeklindeki açıklamaları bu durumu anlatmaktadır.⁹

Osmanlı siyasi geleneğinde eleştiri edebi hiciv¹⁰ örneğinde olduğu gibi edebi bir akımın türevi olarak ortaya çıkabileceği gibi kimi zaman açık ya da örtülü biçimde *Tevarih* yazarlarında da kendini gösterir. Bizans'ta İmparator Justinianus'un gözde vakanüvisi ve sır kâtibi *Prokopios* gibi Peçevi İbrahim Efendi ya da Gelibolulu Mustafa Ali'de de eleştirel ifadeler rastlanabilir.¹¹ Bu konuda en dikkat çekici örneklerden biri XV. yüzyıl tarihçisi *Âşıkpaşazade*'nin eseridir.¹² Söz konusu çalışma, seçkinlerle devlet arasında, Fatih'in hükümdarlığı sırasında vergilendirme ve toprak tasarrufu konusunda aldığı köklü tedbirlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan şiddetli mücadeleyi yansıtır. *Âşıkpaşazade*'nin eserine güçlü bir polemik karakteri kazandıran mücadelelerin içinde şahsen yer aldığı anlaşılmaktadır. İnalçık'ın deyişiyle o, tartışırken olguları argümanları doğrultusunda sunmakta tereddüt etmez; Fatih'in politikalarını eleştirmek için Sultan'ın atalarını seçer; örnek olarak onların güzel faaliyetlerini ve politikalarını güçlü biçimde över. Onun geliştirdiği eleştirel yaklaşımın ya da daha mütevazı ölçülerde muhalefetin arka planında II. Mehmet döneminde izlenen İmparatorluk politikasının sonucunda yaşanan merkezileşme ve bürokratikleşme çabalarının etkisi büyüktü. Özellikle ulemanın ve toprak aristokrasisinin gücünü kırarak direnç kabiliyeti bulunan grupları sistem dışına iten Fatih'in merkezietçi politikasının

⁷ Cemil Çiftçi, **Maktul Şairler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 181-190/ 359-360, ayrıca Abdülkadir Karahan, **Figani ve Divançesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1966.

⁸ Saffet Sıdki, **Nef'î ve Sihâm-ı Kazâ'sı**, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1943, s. 8-9.

⁹ Harun Tolasa, **XVI. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1983, s. 347 vd.

¹⁰ Bichr Fares, "Hiciv", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1950, c. 5/1, s. 473-474.

¹¹ Bu noktada Orta Çağ'ın vakanüvis geleneğini salt siyasi iktidarı yüceltmeye yarayan bir işlev üstlendiği düşüncesiyle itham etmek gerçekçi değildir. Genel kabulün tersine Orta Çağın vakanüvisleri bir köşede siyasal iktidarı eleştiren kayıtlar da düşmüşlerdir. İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Hil Yayınları, İstanbul 1982, s. 64-65.

¹² Yaşamı ve eseri hakkında Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev.: Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 38-42, ayrıca Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Meral Yayınları, İstanbul 1977, C. 3, s. 10.

yol açtığı hoşnutsuzluğa devrin bir başka yazarı Tursun Bey’de de rastlanır.¹³ Ancak Tursun Bey Sultanı yüceltmek amacıyla kaleme aldığı eserinde buna yalnızca değinir, oysa Aşıkpaşazade izlenen politikanın sonuçlarından olumsuz yönde etkilenen grubun bir üyesi olarak muhalefet işlevini üstlenir.

Siyasi gelişmelere yönelik eleştirel yaklaşımlar bazen olmadık şekillerde aksettirilebilir. Örneğin rüyalar bilinçaltını dışa vuran yönü göz önüne alındığında politik muhalefetin aracı olarak kullanılabilir. Cicero’nun **Scipio’nun Rüyası**’ndan beri buna benzer yöntem izleyenlere rastlanır. Türkçe’de rüya biçiminde ortaya çıkan eleştirilerin en ünlüsü 1561 ile 1628 yılları arasında yaşayan Veysi’nin kaleme aldığı **Hâbnâme**’dir. Veysi, burada, Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu karmaşa hakkındaki düşüncelerini dile getirmektedir; devir Sultan I. Ahmed’in devridir (1603-1617), İmparatorluk Balkanlar’da, denizlerde ve Doğu sınırlarında giriştiği savaşlarda kayıplar vermişti. **Hâbnâme**’de genellikle uyaklı ve sözcük oyunları ile dolu uzun cümleler hâlinde, sözde görülmüş olan bir rüya anlatılır. Padişahın dünyanın kalbi olduğu ve eğer kalp doğru ölçüden şaşarsa tüm bedenin karmaşa içinde kalacağı saptamasıyla girişilen politik-eleştirel bölümde ilk halifeden Osmanlı devrine kadar yaşanan trajediler anlatılır. Nihayet Osmanlı Devleti için tek kurtuluşun olduğu, onun da, şeriatın “sağlam ipine” tutunmak olduğu söylenir; o zaman durum düzelecektir. Buna benzer eleştirel nitelikli siyasi rüyalar yaklaşık üç yüz yıl sonra modernistlerin ve liberallerin nefret ettikleri Sultan II. Abdülhamid’e yönelecektir.¹⁴

Yeni Bir Dönemin Eşiğinde: Ziya Paşa ve Genç Osmanlılar

Patrimonyal monarşinin Tanrı, Peygamber ve Halife-Sultan olarak belirlenen itaat hiyerarşisinde politik kararları eleştirebilmek kolay değildir. Tanzimat itaat hiyerarşisinde yeni bir düzenleme yaparak kanun kavramını öne çıkarmıştır. “*Bildirir sultana haddini senin kanunun*” şeklindeki cesur çıkışlar Tanzimat aydınının profili hakkında fikir vermektedir. Osmanlı örneğinde örgütlü bir muhalefet anlayışı bilinen ezberlerin bozulduğu, kanun-ı kadimin Yeni Çağ’ın değerleri karşısında sorgulanmaya başlandığı bir dönemde yerleşmeye

¹³ Bu konuda geniş bilgi için Bkz.: Halil İnalıcık, “How to Read Aşık Paşazâde”, **Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage**, ed. C. Heywood/ C. Imber, Isis Press, İstanbul 1994, s. 139-156, Türkçe çevirisi için Bkz.: “**Aşıkpaşazâde Tarihi** Nasıl Okunmalı”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, der. Oktay Özel/ Mehmet Öz, İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 127-129.

¹⁴ Daha 1868’de Emin Hilmi adında biri, **Mahkeme-i yas u emel** adlı bir rüya anlatısını eleştiri amacıyla kaleme alır. Özgürlükçü düşünceleriyle tanınan ve bu nedenle Hükûmet tarafından sürgüne gönderilen Namık Kemal’in **Rüya** adlı eseri yalnızca Türk politik-eleştiri literatürünü etkilemekle kalmamış, modern Arap edebiyatını da etkilemiştir. Benzer biçimde 1908’den sonra ikinci baskısı yapılan **Mahkeme-yi Kübra** adlı eser II. Abdülhamit’e karşı açılan bir davayı konu olarak eleştirel bakışla inceler. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz.: Annemarie Schimmel, **Halifenin Rüyaları; İslâm’da Rüya ve Rüya Tabirleri**, çev.: Tüba Erkmen, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005, s. 332-335.

başlayacaktır.¹⁵ Tanzimat sonrasında Ziya Paşa Tanzimat reformlarının yapısal aksaklıklarına karşı ortaya çıkan aydın bir muhalif hareketin Yeni Osmanlıların üyesi olarak politik eleştirinin önemli isimleri yer alıyordu. “Yeni Osmanlıların, Osmanlı İmparatorluğu’nda daha önce benzeri görülmemiş bir siyasi protesto grubunu temsil ettiği söylenebilir. Türk aydın sınıfından organize bir grup, ilk kez Osmanlı yönetimini açıkça ve sert bir şekilde tenkit ederek seslerini duyurmak için kitle iletişim araçlarını kullanıyordu.”¹⁶ Ziya Paşa’nın eleştirilerindeki temel endişenin Tanzimat sonrasında devletin zayıf düştüğü iddiasıydı. Mardin’in ifadesiyle “O, bu son safhayı tasvir ederken, Türk vatanseverliğinin XIX. yüzyılın ortasında billurlaşmasının nedenleri üzerine bir hayli ışık tutar.” Yazılarında Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar karşısında yerli tüccarın harap edildiğini, büyük devletlerin iktisadi ve sosyal müdahaleleri karşısında Babiâli’nin aczini, artan rüşvet ve toplumsal ahlaksızlığı, borçlanma nedeniyle devletin karşı karşıya geldiği mali tehditleri, Osmanlı devletine Türkiye dışında hiçbir itibar sağlamayan idareci elitlerin bilgisizliği ve yeteneksizliği geniş yer bulur. Aslında tüm bunlar onun İmparatorluğun çöküşüne gerekçe oluşturan ve acil önlemler alınması gereken tespitleridir.¹⁷

Gerek gazete yazılarında gerekse müstakil eserlerinde bu sorunlara temas etmekten kaçınmaz. Bu eserlerden en meşhuru Zafername olmakla bir politik eleştirileri bunla sınırlı değildir. Londra’daki Hürriyet gazetesinin 68. ve 69. sayılarında yayımlanan **Rüyâ**; Ziya Paşa’nın politik eleştiri niteliğindeki, karşılıklı konuşma şeklinde kaleme aldığı küçük, orijinal ve fantastik tarzda bir eserdir.¹⁸ Bu eser imparatorluğun içinde bulunduğu koşulları gözler önüne sermesi, Rumeli’de yuvalanan yabancı casuslar, askeri ve ekonomik çöküşün nedenleri gibi toplumsal ve siyasal sorunlara değinmesi bakımından önem taşımaktadır. Âli Paşa karşıtlığının 1867’de Sultan Abdülaziz’e sunduğu **Arz-ı Hâl** başlıklı risalede de görüldüğü Ziya Paşa, burada âdeta uzun bir istida biçiminde eleştirilerini gözler önüne serer. 1868’de kaleme aldığı **Veraset Mektupları**’nda¹⁹ ise o sıralarda değiştirilen veraset kanunları dolayısıyla ve bundan zarar gören Mustafa Fazıl

¹⁵ Bir muhalif hareket olarak Yeni Osmanlı hareketi için Bkz.: Fazlı Arabacı, **Yeni Osmanlıların Dinî ve Siyasi Görüşleri**, Platin Yayınları, Ankara 2004, s. 76-91.

¹⁶ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 11.

¹⁷ Mardin, **age**, s. 391-392.

¹⁸ Konusunu Ziya Paşa’nın Âli Paşa’ya duyduğu öfkenin oluşturduğu çalışmada Ziya Paşa, kendisini Londra’daki Hampton Court’ta bir bankta uyurken hayal eder ve rüyasında Sultan Abdülaziz’le aralarında uzun bir konuşma geçer. Burada ülkedeki sorunlarının çözümü önündeki en büyük engel olarak Âli Paşa gösterilir ve görevden alınması konusunda Sultan ikna edilir. Sonuçta, Abdülaziz’den Âli Paşa’nın azline ve Kıbrıs Valiliği’ne tayinine dair bir ferman alan Ziya Paşa, ezeli rakibini vapura bindirip, elinden aldığı sadaret mührünü padişaha vereceği sırada parkın bekçileri tarafından uyandırılır. Ziya Paşa’nın Rüya’da kullandığı tema başka yazarlarca da kullanıştır. M. Kayahan Özgül, **Türk Edebiyatında Siyasi Rüyalarda**, Akçağ Yayınları, Ankara 1989, s. 21-29 ve 42-46.

¹⁹ Asıl adı Verâset-i Saltanat-ı Seniyye olup kısaca Veraset Mektupları olarak bilinir.

Paşa'nın hukukunu korumak üzere özellikle Fuat Paşa'nın siyasetine eleştiri okları yöneltmiştir.²⁰

Girit Bunalımı ve Âli Paşa'nın İzlediği Politika

Zafername'nin yazılışına neden olan gelişmeyse Girit Sorunu ve Âli Paşa'nın izlediği politikaydı.²¹ Türk ve Rum nüfusun bir arada yaşadığı adada Yunan İsyanı ve bağımsızlığına giden süreçte kıpırdanmalar yaşanmaya başlamıştı. Özellikle Bâbıali'nin izlediği mali ve sosyal politikaların yansımaları, Yunanistan'ın ve Avrupa diplomasisinin büyük güçlerinin izlediği politikalar adadaki hassas dengeleri sarsmaktaydı. 1866 baharında patlak veren isyanın ardında tüm bu nedenler bulunuyordu. Yunanistan'ın isyancılarla ilişkisini kesmeye çalışan Bâbıali, gelişmeler üzerine adaya denizden abluka uygulamaya karar vermişti. 1866 isyanı Osmanlı donanmasının kusurlarını ortaya sermişti; ancak bunalımın en belirgin özelliği Avrupa kamuoyunun ve Hükümetlerinin konuya gösterdikleri tepki ve bunun sonucundaki fiili müdahaleler olmuştu. Böylelikle konu bir iç sorun olmaktan çıkarak devletlerarası bir sorun hâline gelmişti.

Dış politikasında Almanya faktörünü daima göz önünde tutan Fransa soruna karşı konjonktürel bir yaklaşım sergilemiştir. III. Napoleon Alman tehlikesinin belirlediği dönemlerde Girit sorununu büyütme isteyen Yunanistan'ı engellerken, tehdidin azaldığı dönemlerde Yunanistan'ı desteklemiştir. Geleneksel politikasında Ortodoksların himayesine özel bir vurgu yapan Rusya isyanı desteklemiştir. İngiltere ise 1864'te Yedi Ada'yı verdiği Yunanistan'ı yüreklendirirken, isyan sırasında Rumları hayal kırıklığına uğratmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden yana tavır koymuştur. Fransa ve Rusya'nın Rumların yoğunlukta olduğu adalarda yeni yönetim biçiminin belirlenmesi için plebisit önerisini tam anlamıyla müdahale olarak gören Bâbıali öneriyi reddettiği gibi Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa'yı bir komisyonla birlikte adaya göndermiştir.²²

Tanzimat'ın kurduğu bürokrasi geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Âli Paşa yaptığı incelemelerin sonucunda adaya özerklik verilmesi yönünde görüşlerini içeren bir raporu Sultan Abdülaziz'e sunmuştu. Bunun sonucunda on dört maddeden oluşan ve adadaki idari, mali ve siyasi yönetim ilkelerini belirleyen **Girit Vilayet Nizamnamesi** hazırlanmıştır. Buna göre idari açıdan Ada'nın

²⁰ İlk olarak **Şûra-yı Ümmet** Gazetesinin 1904'teki 59. ve 66. sayılarında yayımlanmış, daha sonra da 1909'da **Yeni Tasvir-i Efkâr**'da çıkmıştır. Önder Göçgün, **Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden, Açıklamalı Seçmeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 33-35.

²¹ Âli Paşa'nın yaşamı ve icraatına dair İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 4-58, Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Princeton 1963, Kemal Beydilli, "Mehmed Emin Âli Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, TDV. Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, s. 424-426.

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz.: Ayşe Nükhet Adıyeye, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 22-23.

yönetiminden sorumlu olan valilik kurumuyla kumandanlık görevleri birbirinden ayrıldı. Livalara bölünen adada mutasarrıfların yarısının Müslüman yarısının Hristiyan olması ilkesi getirilirken valinin yanında bir Müslüman ve bir Hristiyan danışmanın görevlendirilmesine karar verildi. Mali olarak Girit halkının eskiden beri ödediği aşar, içki, gümrük ile tuz ve tütün resmi dışında vergi alınmayacağı teyit edildi.²³ Hazırlanan nizamnamede Girit’le ilgili siyasi düzenlemeler adaya ayrıcalıklı bir konum verildiğini gösteriyordu. Her kazadan iki üye seçimiyle oluşacak ve yılda bir kere toplanacak olan meclis-i umumi adayla ilgili her türlü bayındırlık, ziraat ve eğitim hakkında yetkili olacaktı. Aslında bu gelişme adanın nüfus yapısı göz önüne alındığında meclis-i umumi içinde Rumların ağırlıklı olmasını ve böylelikle Yunanistan’a katılma mücadelesinin meclis aracılığıyla siyasi platforma taşınmasına yol açmıştı.²⁴

Osmanlı yönetiminin adada yeni düzeni yaşama geçirme yolundaki çabalarına karşılık Yunanistan’la olan ilişkiler gerginleşmiştir. Aralık 1868’de Bâbüalî Yunanistan’a bir ultiatom vererek sınırları içindeki Yunan vatandaşlarının sınır dışı edileceğini ve Yunan ticaret gemilerine boykotaj uygulanacağını bildirmiştir. Gerginliğin silahlı bir çatışmaya dönüşebileceği bir anda Bismarck’ın tavsiyesi üzerine III. Napoleon Büyük Devletleri toplantıya davet etmiştir. Böylelikle 1856 Paris Konferansı’na katılan devletler uzlaşma sağlamak amacıyla 9 Ocak 1869’da bir araya gelmiş ve oy hakkı olmadığı halde Yunanistan’ı da toplantıya çağırılmışlardır. Ancak Yunan Hükûmetine sadece danışman statüsünün verilmesi üzerine Yunanistan konferanstan çekildiğini açıklamıştır. Toplantıda statükonun devamı için Yunanistan’ın Girit’e müdahalesinin kesilmesini, gönüllü ve silah yardımının engellenmesi şartlarını süren Osmanlı tarafının şartları ilke olarak kabul görmüştür. 20 Haziranda konferans tarafsız ülkelerin yükümlülükleri konusunda genel bir bildiri yayınlarak Yunanistan’ın Girit’te gönüllü göndermesini yasaklamıştır. Ek olarak Yunanistan’ı adadaki faaliyetlerinden zarara uğrayan Osmanlı tebaasına tazminat ödemeye mahkûm etmiştir. Şubat ayı başında Yunan Hükûmetinin Paris deklarasyonunu kabul etmesiyle kriz sona ermiştir. Krizin en önemli sonucu bir kez daha Osmanlı idaresinin içinde bulunduğu aczi gözler önüne sermesi olmuştur. “Girit isyanının mantıksal sonucu, isyanın başarılı olması hâlinde Yunanistan ile birleşmesiydi. Bu açıdan özerklik bir yönde atlama taşından öteye gidemezdi. 1860’larda Avrupalı devlet adamlarının hiçbiri bir kuşak önce kurulan Yunan devleti için coşku hissetmiyordu, devletin saldırganlığı ve kötü yönetimi ülkenin barış için bir tehdit olduğu izlenimini veriyordu. Girit’i Yunanistan’a vermek Yakınoğu’da istikrarsızlık isteyen güçleri kuvvetlendirebilirdi.”²⁵

²³ Ali Fuat Türkğeldi, **Mesail-i Mühimme-yi Siyasiye**, haz. Bekir S. Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, c. III, s. 130 vd.

²⁴ Adıyeke, **age**, s. 26-27.

²⁵ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923/ Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev.: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 178.

Ziya Paşa'ya göre bu süreçte Âli Paşa'nın izlediği başarısız diplomasinin etkisi büyüktü. Bu nedenle son derece incelelikle kaleme aldığı çalışmasında Âli Paşa'nın başta Girit olmak üzere başarısızlıkları kitabın isminden de anlaşılacağı üzere *Zafername* başlığı altında ironik biçimde eleştirilecektir. Osmanlı tarih yazımında *Zafername* başlıklı çalışmalar başta padişahlar olmak üzere devlet adamlarının askeri başarılarını övgü nitelikli olarak kaleme alınmıştır. Örneğin Sultan Süleyman'ın Macaristan seferini konu edinen Hüsrev'in eseri *Zafername-i Sultan Süleyman Han* adını taşıırken, XVII. yüzyıl tarihçilerinden Kara Çelebizade Abdülaziz Sultan IV. Murat'ın Erivan ve Bağdat seferlerinden bahsettiği çalışmasına bu ismi vermiştir. Benzer şekilde XVI. yüzyılda yaşamış olan Niyazi mahlaslı yazar, Bağdat Valisi Âli Paşa'nın 1584 tarihli Sincar ve Irak'a karşı yaptığı seferleri *Zafername* adlı eserinde övmüştür.²⁶ **Zafernamelerin** önemi konu edindikleri olay ve kişilerin başarıları hakkında kamuoyu oluşturabilmek, toplumsal hafızayı canlı tutabilmektir. Ziya Paşa da aynı amaçla ve aynı başlık altında ancak tamamen yergi nitelikli bir yapıta imza atmıştır. Burada en temel beklenti muhalif bir kimlik olarak taraftar kazanabilme arzusudur.

Politik Eleştiride Gelenekle Modernite Arasında *Zafernâme*

Batılılaşma dönemi Türk edebiyatının gelişiminde özellikle hiciv bahsinde gelenekten ilk kopuşu Ziya Paşa'nın ***Zafernâme***'si temsil etmektedir. Tanzimat sonrası diğer edebî türlerde olduğu gibi Batılı satire anlayışının izlerini taşıyan çalışmada aynı zamanda geleneksel Osmanlı hiciv anlayışından gelme unsurlara da rastlanır. Gelenekselden ayrıldığı noktada galiz ve müstehcen sözlere yer vermeyen, kişisel kusurlardan çok, devlet idaresine yönelik eleştiriler dile getiren, ancak hasmını olabildiğince hırpalamaktan geri kalmayan ***Zafernâme***, bu yönüyle Batılı satire türünün başarılı bir örneği olarak kabul edilir. Bazı yorumlara göre Ziya Paşa eseri kaleme alırken İngiliz mizah ve hicvinin etkisinde kalmıştır. Bu görüşte olanlar yazarın Londra'da bulunduğu dönemde Robert Browning'in gündemde olan ***The Ring and the Book (1868-1869)*** adlı eserini örnek aldığını ileri sürerler. Gerçekten de teknik olarak bakıldığında Browning'in, on iki bölümlü kitabında öykü dokuz ayrı kişi tarafından anlatılmaktadır. Yazar giriş ve sonuç olarak değerlendirilebilecek olan birinci ve sonuncu bölüm dışında hikâyeyi başkalarının ağzından aktarır. Ziya Paşa'da eleştirilerini doğrudan kendisi değil Âli Paşa'nın görünürdeki siyasi destekçilerinin diliyle yönlendirir. Tıpkı *The Ring*'in ilk bölümünde yazarın "Sizler ki, beni sevmezsiniz/ Tanrı sevsin sizleri! Ben gene uğraştım sizler için"²⁷ dizelerinde belirtildiği gibi Ziya Paşa da ülkesinden uzak bir sürgün hayatında halkının geleceği için aksak gördüğü idareyi eleştirmeyi sürdürür. Ancak Ziya Paşa'nın eserinde orijinal tarafların bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Osmanlı eleştiri geleneği içinde "*Şeyhî'nin Harnamesi'nden*

²⁶ Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları**, s. 73, 131 ve 226.

²⁷ Mina Urgan, **İngiliz Edebiyatı Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 1603.

sonra hem mahareti hem de zarafeti muhafaza ederek yazılmış ilk edebî hiciv örneği Zafernâme Şerhi'dir"²⁸

1868 yılı sonrası yazıldığı zannedilen eser İzmit mutasarrıfı Fazıl Paşa'nın ağzından kaside şeklinde kaleme alınır.²⁹ Ancak Ziya Paşa bununla yetinmez Karantina kitabinden emekli Hayri Efendi kasideyi tahmis,³⁰ Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa şerh eder. Bosnalı ilmiyeden bir aileye mensup olan Mehmet Fazıl Paşa, Sadrazam Âli Paşa'ya intisab ederek İzmit mutasarrıfı olmuş bir isim olarak kasidenin başkahramanlarından biri hâline gelmiştir.³¹ Ziya Paşa kasidede Fazıl'ın ağzından mutasarrıflığa atanmasına sebep olan kıt'a gibi bu kasidenin de valiliğe yükselmesine aracı olacağını vurgulayarak onun dalkavukluğuna gönderme yapar. Bu son dönem Osmanlı yaşamında küttap sınıfı içinde liyakattan başka özellikler arandığına gönderme yapan bir eleştiridir.³² Eserde tahmisçi olarak Hayri Bey'in seçilmesinde gerekçe kendisinin Âli Paşa müntesiplerinden ve gayretkeşlerinden olduğu içindir. Ziya Paşa'nın onunla ilgili düşünceleri son derece olumsuzdur. Ona göre Hayri hiçbir işe yaramadığı halde sırf kendisi, Kemal ve Süavi Beyler aleyhine bulunduğundan yükseltilmiş bir "şairi köhne edadır."³³ Şerh işinin Hüsnü Paşa'ya verilmesinin gerekçesi çoğu kaynakta onun vahamet derecesindeki cehaletiyle ilişkilendirilse de bu yönü tartışmalıdır. **Sicill-i Osmani** yazarı onu "cömert, ilim, şiir ve kitabete intisabı vardı" şeklinde tanımlarken³⁴, İbnülemin'e

²⁸ Orhan Okay, **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, 2005, s. 230.

²⁹ Abdurrahman Şeref Efendi Zafernâme'nin Paris'te yazıldığını bildirerek Muallim Fevzi'den naklen eserin üç kısmının da bir anda tasavvur olduğunu kaydeder. İbn'ül Emin Mahmud Kemal Bey ise Reşad Bey'e dayanarak Ziya Bey'in Zafernâme'yi bazen bilardo oynarken söyleyip yazdığını iddia eder. Ebüzziya Tevfik Bey'in aktardıklarından ise Zafernâme'nin, Kaside, Tahmis ve Şerh'inin ayrı zamanlarda yazılarak İstanbul ve taşradaki merkezlere gönderildiği anlaşılmaktadır. Yine Ebüzziya Tevfik'in anlattıklarına göre Ziya Paşa'nın daha yoğun olarak Fuat Paşa'yı diline doladığı **Veraset-i Saltanat-ı Seniyye** mektuplarında kendisine büyük tariz görmeyen Âli Paşa rahatlamış ancak **Zafernâme**'deki hücumlar üzerine hiddetlenmiştir. Yine buradaki iddialara göre Sadrazam Âli Paşa, Hüdâvendigâr Vâlisi Hüsnü Paşa'yı da Zaptiye Nezareti'ne Yeni Osmanlıların bu türden tarizlerini susturmak amacıyla getirmişti. M. Kaya Bilgegil, **Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979, s. 164, 417 dn.

³⁰ Her beytin başına aynı vezin ve kafiyede üç mısra ekleyerek besleme yapma sanatı.

³¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, 3 bs., s. 370-372.

³² İltimas ve adam kayırma, liyakate göre değil başka kriterlere dayalı olarak mesleki yükseltme yalnızca Ziya Paşa'nın değil dönemin diğer kalem ehlinin de eleştirdiği konular arasındadır. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa'nın ilmiyenin çöküşüne dair tespitleri arasında paye sistemi beşik uleması dediği uygulamalar vardı. Christoph K. Neumann, **Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 86-103.

³³ "Hayri dahi bir işe yaramadığı halde beş bin kuruş tekaüdiye maaşı ile hanesinde ikametle duai vacibüledayi cenabı sadrı âlf kadre muvazıbet etmekte iken Ziya Bey ile Kemal Bey ve Süavi Efendi'nin azimetleri için tarih söyleyip isbatı müddeai intisab eyledi. Hayri karantine kitabinden şehriye beş bin kuruşla mütekaid bir şairi köhne edadır." İbnülemin Mahmut Kemal, age, C. 3, s. 600-605.

³⁴ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 731.

göre onun şerhçi seçilmesinde gerekçe ne cehaletiyle tanınması ne de tam aksine ilme, kitabete olan düşkünlüğüdür. Ziya Paşa onu şerhçi olarak uygun görmüştür; çünkü kendisi Âli Paşa'nın gayretkeşlerinden olduğu kadar Jön Türklere ve onların yainlarına karşı son derece sert bir tutum takınıştır.³⁵

Kaside hiciv geleneği içinde oldukça terbiyeli ve düzeyli bir örnektir. Tahmiste her redif ve kafiyeyi tekrara düşmeden, aynı kuvvetle üç kez söylenmesi yazarın ulaştığı ustalığa işaret etmektedir. Şerhe gelince Hüsnü Paşa'yı itham ettiği cehaletle resmedebilmek, bütünleştirebilmek adına olabildiğince safdillik ve hamasetle örölü bir çalışmadır.

Zafername muhalefet etme biçimi olarak edebiyatın kullanıldığı ancak bunun Tanzimat sonrası gelişmelerle oluşan sürece uygun biçimde yapıldığı bir metindir. Tanzimat hareketinin dikkat çekici bir yönü sınırlı da kamuoyu dönemin tabiriyle efkârı umumiye'nin ülke sorunlarına, toplumsal ve ekonomik gelişmelere duyarlı bir kitlenin doğuşudur. Bunda basının etkisi büyüktür. Tasvir-i Efkar'da Şinasi, Basiret'te Ali, İbret'te Namık Kemal gibi değerli kalemler kamuoyu oluşturmada önemli rol üstlendiler. Basın ve Batılı eğitim kurumları Batılılaşma hareketini topluma taşıırken, duyarlı bir kamuoyu yarattılar. Bu konuda başı çeken Şinasi'nin hemen ardından Ziya Paşa ve Namık Kemal birinci derecede rol oynadılar.³⁶ Ziya Paşa aslında aydının içinde bulunduğu toplumun sorunları karşısında sorumluluk taşıdığını ve bunun onda kimi zaman ümitsizlik hissi doğurabildiğine Terci'-i Bend'inde "*Yarab niçün bu arsada her şahs-ı ârifin/ Mikdâr-ı fazlına göre derdi olur füzûn*"³⁷ şeklinde ifade eder. Ziya Paşa'nın kendisi de bu noktada sıkıntı çekenlerdendir: "*Kendimi bezl eyleyüp islâh-ı Devlet uğruna/ Ben neler çekdim bu istikâmet uğruna*"³⁸ Ancak yaşadıklarından ve uğradığı haksızlıklardan dolayı geleceğe umutsuz bakmaktadır: "*Derde uğrar kim sadâkat etse elbet Devlet'e/ İstikâmet mahz-ı cinnettir bu mülk ü millete*"³⁹

Ziya Paşa'nın gerek Terc'-i Bend'de gerekse Terki-i Bend'de devlet işleriyle ilgili olarak görev yapanlara verdiği nasihatler tamamen etik değerlerden ve hukuk anlayışından temel bulmaktadır. Bu durum Yeni Osmanlıların eleştiri oklarını yönelttikleri konular göz önüne alındığında genel bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Osmanlıların Tanzimat paşalarının körü körüne Batı taklidi olarak niteledikleri politikalarına karşı yönelttikleri tenkitler Ziya Paşa'da da karakteristik olarak yer alır: "*Milliyeti nisyân ederek her işimizde/ Efkâr-ı Freng'e*

³⁵ İbnülemin Mahmut Kemal, **age**, s. 665-66.

³⁶ Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", **Tanzimat**, Maarif Vekaleti Yayını, İstanbul 1940, s. 757-758 (ss. 757-775).

³⁷ "Yarabbi bu dünyada, her arif olan kimsenin faziletinin, erdeminin derecesine göre derdi niçin fazlalaşmaktadır."

³⁸ Göçgün, **age**, s. 284.

³⁹ Göçgün, **age**, s. 290.

tebâ'iyet yeni çıktı."⁴⁰ Burada Yeni Osmanlıların Tanzimat erbabı karşısındaki en temel muhalefet argümanı görülmektedir. Taklitçi bir Batılılaşma ve yol açtığı toplumsal problemler.⁴¹

Ziya Paşa aynı hassasiyeti **Zafername**'de de sergileyecektir. Kişisel husumetini belli eden bölümlerin yanında toplumsal içerikli eleştirel bakışını ortaya koyacaktır. Nitekim bu toplumsal nitelikli yönü eserin ilgi görmesinde başlıca etkindir. Ziya Paşa İsviçre'de yazdığı 25 Eylül 1870 tarihli mektuptan **Zafernâme**'nin gördüğü ilgiyi ve Hıdiv İsmail Paşa'nın, Âli Paşa aleyhindeki yayınların bir süre için kesilmesini istemesi üzerine dağıtılma işinin durdurulmuş olduğunu öğreniyoruz. Konuyla ilgili olarak mektupta şunlar yer almaktadır: "*İrâde buyurulan **Zafernâme** Şerhi ma'lum-ı devletleri olduğu üzre bundan üç Dört mâh mukaddem bir aralık eğlence sûretiyle kaleme alınarak Hürriyet müşterilerine cüz' cüz' gönderilmiş ve nihâyetine yakın yerde geçerken irâde gelerek artık anın üzerinde bunun neşri câ'iz olamayacağından der-hâl neşri te'hîr edilmişdi. Ancak nüsha mükemmel olarak matbû olmağla tıbak-ı iş'âr-ı sâmeleri üzere on 'aded nüsha Reşid Paşa Lâyhâsı'ndan beş nüsha ile berâber bugün posta ile savb-ı 'âlilerine gönderildi. Bunda dokunaklı olan mahaller Sadr-ı vakt hazretlerini nâzikâne istihzâ ile Fâzıl Paşa ve Halil Bey'e dâ'ir birkaç ta'riz-âmiz sözler bulunduğu ve geçerken irâde ise bu aralık Sadr-ı vakt 'aleyhinde bir şey denilmemesi fermânından ibâret olduğu cihetle bundan perâkende olanların cümlesi nüsha-i mükemmesinin irsâli için mektub yağdırmakda oldukları...*"⁴² Fazıl Paşa'nın müdahalesiyle engelleme girişimlerine rağmen eserin İmparatorluğun birçok bölgesine yabancı postaneler aracılığıyla girdiğini Âli Paşa'nın bundan bir hayli rahatsızlık duyduğu bilinmektedir. Ebuzziya Tevfik'e göre Âli Paşa'yı tüm kariyeri boyunca en rahatsız eden şey bu manzume olmuştur. Yine onun bildirdiğine göre Osmanlı ülkesinde okuma yazma bilip de bu eseri okumayan tek kişi kalmamıştır.⁴³

Zafername belirtildiği gibi bir yönüyle geleneksel bir diğer yönüyle modern eleştirinin sentezidir.⁴⁴ Ziya Paşa klasik divan şairlerinde görülen ağır yergilerle rakibini incitme, küçük düşürme işinden kendini alamamaktadır. Örneğin kasidenin yaratıcıları olarak tasvir edilen kimseler için yazdıkları açıkça bu yöndedir.

⁴⁰ Göçgün, age, s. 282.

⁴¹ Tanzimat sonrası Batılılaşma anlayışı ve Yeni Osmanlı muhalefeti üzerine Bkz.: Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 23-81.

⁴² M. Kaya Bilgegil, **Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979, s. 163-164.

⁴³ Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar**, Pegasus Yayınları, İstanbul 2006, s. 180-181.

⁴⁴ **Zafernâme**'nin çeşitli yayınları yapılmıştır. Bunlardan bazıları için Bkz.: Vasfi Mahit Kocatürk, **Ziya Paşa ve Şiirleri**, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1967, s. 82-93, Murat Uraz, **Ziya Paşa Hayatı ve Şiirleri**, Tefeyyüz Yayınları, İstanbul 1946, 78 s. , **Zafernâme**, yay. haz.: Fikret Şahoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul ts. , 199 s.

*“Olarak müstenid-i şime-i aff ü safhın
 Natini Fazıl eder, hayri kulun da şerhin.
 Genç iken söylemişti yine zemm ü kadhin,
 Fazıl-ı pire ateh gelse de söyler methin:
 Soy köpek, kalmasa da dişleri, durmaz battal.*

*Ye’s ü hurman ile benzim sararıp solmuş idi,
 Ehl-i matlup saçım la çille dahi dolmuş idi.
 Mutasarrıflığa bir kıta sebep olmuş idi.
 Bu kasidem beni valiliğe eyler isal.”*

Ancak bu ağır eleştiriden asıl nasibini alan isim Paşa'nın yıldızının bir türlü barışmadığı devrin kudretli sadrazamı Âli Paşa'dır. Yüzünün çirkinliğinden, ailesine, özel yaşamında eğlence ve işrete düşkünlüğünden cinsel yaşamında sapkınlık iddiasına kadar her anlamda ağır eleştiriler getirir. Paşanın şahsını aşağılamak için vücut özelliklerinden aile yaşamına kadar birçok tartışmalı konuyu gündeme taşır. Paşa'nın Mısır Çarşısında kapıcı olan babası “bağçekapısı kapıcısı” olarak anılırken yüksek sınıfa mensup bir aileden gelmeyişi “*Askere verdi kumandayı misal-i Bonapart/ Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral*”⁴⁵ şeklinde yüzüne vurulur. Eğlence yaşamının ele alındığı bölümlerde Paşa'nın İslam'ın temel emirlerini yerine getiremeyecek düzeyde eğlence düşkünü, içkiye eğilimi olduğuna gönderme yapılır. Ancak kişisel yaşamına dair en çarpıcı ve yıpratıcı eleştiri Paşa'nın cinsel yaşamına dairdir. Örneğin Bizzat Girit'e gitmesi cariyeleriyle sıcacık halvete alışmış olan birisi için büyük bir özveri olarak nitelendirilirken, onun eğlence yaşamına devlet işlerinden daha fazla itibar ettiği şekilde bir zan uyandırılır. İşin daha dikkat çekici olan yönü eserin birkaç yerinde Paşa'nın eşcinsel eğilimleri olduğunun iddia edilmesidir. Bunun için bir yerde Sultan Abdülaziz'in suçlaması delil olarak gösterilir.⁴⁶

Elbette tüm bunlar eleştirdiği kişinin halk nazarında yıpratılmasına yönelik hicivde kullanılan ve Ziya Paşa'da da rastlanan klasik öğelerdir. Kişiliğine dair eleştirilerde dikkat çeken başka unsurlar ise Paşa'nın siyasette dar görüşlü olduğu ve zekâ olarak yeterli olmadığıdır. Bunun en önemli nedeni Girit gibi önemli bir sorunu çözmede en sorumlu makamlardan birinin sahibinin buna muktedir

⁴⁵ *Zafername*, s. 44.

⁴⁶ “...Hatta bir gün Fransa'dan birisi anın kitabetini ve fenn-i politikada maharetini uzun uzun naklederken, Sultan Abdü'l aziz söze gelip, ey elverir; ben anın ne olduğunu efendilim zamanından beri bilirim. Öyle uşaklarıyla mâbeyn odalarındaâdemden bir vakitte hayır gelmez demiş.”, *Zafername*, s. 66, ayrıca bu tür eğilimlerin ileri sürüldüğü yerler için Bkz.: s. 42 ve 125.

olmadığını göstermektedir. Âli Paşa da tıpkı Tartüffe'deki kahramanlardan Orgon gibi gücünün sınırlarını bilmediğinden kendisini komik duruma düşürecek denli cahil olmakla itham edilir.

“Hiç bahriyeden âgâh değilken evvel

Vermedi ablukada şân-ı Donanmaya haleb

İngiliz devletine olsa sezâdır amiral.”⁴⁷

Paşa'nın eleştirisi oklarına en çok muhatap olan kişilik özellikleri hırsı, şöhret düşkünlüğü, cimri ve kinci oluşudur. Aslında tüm bu özellikler Ziya Paşa tarafından onun iyi bir insan olamayacağı iddiasına yönelik olarak eserin çeşitli yerlerinde karşımıza çıkar. Ancak **Zafername**'de dikkat çeken yön rakibi yalnızca fiziksel ya da kişilik özellikleri itibarıyla komik duruma düşürmek ve böylelikle kişisel doyuma ulaşma arzusu değildir. Âli Paşa her şeyden önce rol model olarak da eleştirilir. Müstebit ve adaletsiz sadrazam imgesi, yolsuzluk ithamları, adam kayırmacılık gibi durumlar onun yönetici olarak zayıf noktaları olarak sunulur. Ziya Paşa burada son derece usta bir kalem ehli olduğunu ortaya koyar. Her şeyden önce bireysel kusurlar kişinin kendine zarar verebilecekken, yönetimdeki zafiyetler ve basiretsizlik tüm tebaanın zararına sonuçlar verebilir kanısı okurda uyandırılır. Aslında sadrazamların yanlış politikaları Ziya Paşa'ya göre İmparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz koşulların nedenleri arasındadır. **Hürriyet**'teki bir yazısında çöküşün asıl nedenini Sultan Süleyman'ın ölümü üzerine sadrazamlarca yanlış teşvik edilen hükümdarlara bağlaması bu nedendir: *“Sultan Mehmed-i Sâni, Sultan Selim-i Evvel ve Sultan Süleyman vezirlerinden hiç birine mağlûb olmadılar. Bunlardan sonra gelen selâtin-i ekser zamânları gâh vükelâyâ, gâh zorbalara ve onları alt edenlere mahkûmiyetle mürûr edip, kuvve-i saltanata günden güne za'f müstevli oldu.”* derken Âli Paşa'ya yönelik eleştirilerinin zeminini belirler.⁴⁸

Âli Paşa'nın tembelliğine vurgu yaparken onu çalışkanlığıyla tanınan Gayur-ı Bağdâdî ile kıyaslaması, abartının vardığı son noktadır. Abdurrahman Şeref Bey de Âli Paşa'yı yeterince cesur adımlar atamaması yüzünden Mustafa Reşit Paşa'nın başlattığı reform dönemini sekteye uğratmakla suçlar;⁴⁹ ancak kabul etmek gerekir ki sadrazamın sorunu tembellik değil, ihtiyatlı oluşudur. Bununla birlikte Ziya Paşa, sadrazamın ihtiyatlılığı konusunda da aksi düşüncedir. Aksi halde ihtiyatlı bir insan olarak bunca yolsuzlukla itham etmek mümkün olmayacaktır. Eserdeki Âli Paşa portresinin belirgin özelliklerinden bir diğeri yolsuzluklarıdır. Burada çok ağır eleştiriler getirilirken, dürüst bir devlet adamı olmadığı iddiasının

⁴⁷ **Zafername**, s. 10.

⁴⁸ Ziya Paşa, “Hatıra”, **Hürriyet**, 4 Ocak 1869, s. 4'ten aktaran Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesi...**, s. 393.

⁴⁹ Abdurrahman Şeref, **Müşahabe-i Tarihiye**, İstanbul 1980, s. 80.

altı çizilmektedir. Özellikle rüşvet ve vakıf mallarını gasp ettiği iddiası burada hukuka aykırı davranışlar olarak geniş yer bulur. Mısır başta olmak üzere çeşitli eyaletlerden gelen ihсанlar –ki burada rüşvet anlamında kullanılmaktadır– Paşa'nın göz kamaştırıcı servetinde önemli pay sahibi olarak gösterilir. Abbas ve İsmail Paşalar'dan aldığı rüşvetlerin sonucu ise “*Mısır'da eyledi tağyir-i veraset hükmü*”⁵⁰ sözüyle ortaya konur. Aslında Âli Paşa'nın Mısır'da veraset hükmünün değiştirilmesinde ve Mısır valilerine “hidiv” unvanının verilmesinde etkili olduğu bilinmektedir.⁵¹ Mehmet Ali Paşa ve ardıllarının Mısır üzerindeki politikaları incelendiğinde hidiv unvanının hem de rüşvet karşılığında verildiği iddiasıyla Âli Paşa, devlet içindeki ahlaki çöküntünün sembolü olarak resmedilir. Ziya Paşa bu konudaki görüşlerini Veraset Mektupları'nda tekrarlar.⁵² Ancak ilginç biçimde burada sorumlu olarak Fuat Paşa'yı gösterir. **Zafername**'de Âli Paşa'nın hidivliğin tanınmasının sorumlusu olarak sunulması çelişkidir. Bu dönemde rüşvet devletin bürokraside baş etmek zorunda kaldığı önemli sorunlardan biridir. Ziya Paşa toplumsal bir yaraya dikkat çekerken balık baştan kokar sözü gereğince devlet protokolünün ikinci adamını sorumlular arasında gösterir. Ancak belirtmek gerekir ki ihсан, hediye ve rüşvet kavramlarını karıştırmaktan çekinmez. Ziya Paşa bu yolla Tanzimat sonrası özellikle seçkinler arasında artan lüks tüketim ve gösteriş merakının olumsuz yüzünü eleştirir.⁵³ Buradaki yaklaşımı Ahmet Cevdet Paşa'nın Tezâkir'deki anlatımıyla uyum içindedir.⁵⁴

Tanzimat reformları Babıâli'nin dolayısıyla bürokratları sultanın önüne geçirdiği gibi modernleşme hareketini bürokrasi mekanizmasının denetiminde sürdürdü. Bürokratik modernleşme denilen ilk dönemde Tanzimat reformcuları model olarak Fransa'yı örnek aldılar. “Bu ne ihtilal Fransa'sına ne de monarşiye olan düşünsel bağlılık ve özenmeyle ilgili bir adaptasyon değildi.” Fransa'nın merkezîyetçiliği Osmanlı reformlarına uygun gelmişti.⁵⁵ Ancak aydın mutlakîyetçiliği ve merkezî reformlar dönemi Yeni Osmanlı muhalefeti için eleştiri konuları arasındaydı. Özellikle Babıâli'nin yürütme sorumluluğunu üstlenmesi muhalefetin Babıâli çevrelerini “Tanzimat diktatoryası” şeklinde eleştirmesine neden oldu. Bu itibarla **Zafername**'nin çeşitli yerlerinde Âli Paşa, despot bir sadrazam olarak betimlenir. Ziya Paşa'ya göre sadrazam ikinci bir padişah gibidir. “*Gerçi sülale-i müluktan gelmiş bir tahirü'n-neseb değil ise de padişahları kulu kölesi hükmünde nasıl isterse öyle kullanır.*”⁵⁶

⁵⁰ **Zafername**, s. 13.

⁵¹ Ziya Paşa'nın tavizsiz anlatımının aksine tarihçiler Âli Paşa'nın Mısır valisinin hak ve yetkilerini genişletmek amacıyla saraya kadar uzanan bol rüşvetli geniş faaliyetlerine kesin bir tavırla son verdiği, Mısır'ın devletten tamamen uzaklaşmasına engel olduğu kabul edilir. Beydilli, age, s. 426.

⁵² Mustafa Apaydın, **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 185-186.

⁵³ 19. yüzyılda gündelik yaşamdaki değişimler ve seçkinler arasındaki yansımaları için şu çalışmalara bakılabilir. Ekrem Işın, **19. Yüzyıl İstanbul'da Gündelik Yaşam**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, 361 s. , Nevin Meriç, **Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, 408 s.

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 13-20, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1991, s. 8 vd.

⁵⁵ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 140.

⁵⁶ **Zafername**, s. 65.

Gülhane Hattı Hümayunu'yla Babîâli'nin yürütme yetki yetkisi artırılmıştır. Bu durum bürokratların özellikle sadrazamların etkinliğini, karar alma süreci üzerindeki yetkilerini genişletti. Ziya Paşa'ya göre söz konusu durum Âli Paşa'nın despotizme giden yönetiminin başlıca müsebbibidir. Nitekim çalışmada sadrazamın padişah üzerindeki baskısını “*padişah dahi onun emir ve hükmüne musahhar ve mahkûm oldu*” diyerek ifadelendirir. Elbette sadrazamın bu politikasında kendisini bizzat makama atayan sultanın hatası olduğu vurgulanır.⁵⁷ Âli Paşa Reşit Paşa'yla başlayan güçlü sadrazamlar geleneğinin devamıdır. Ancak bütünüyle Sultan Abdülaziz üzerinde denetim kurduğu iddiası tamamen tartışmaya açıktır. **Zafername**'deki Âli Paşa portresi yalnızca hükümdar üzerindeki etkisiyle değil, halk ve özellikle aydınlar üzerindeki baskıcılığıyla da dikkat çekmektedir. Ziya Paşa'nın kendi yaşadıklarından yola çıkıldığında bu şaşırtıcı bir durum değildir. “*Hân mâni yıkılırdı nice ehl-i hünerin/ Canib-i affa eğer olasa tab'ı meyyâl*” şeklindeki 48. bentte kendi başına gelendir aslında anlattıkları.⁵⁸

Ziya Paşa **Zafername**'de ilk anda kişiye yönelik bir hiciv anlayışını sürdürür görünmekle birlikte gelenekten koparak yepyeni bir kurgu oluşturmuştur. Çağının uluslararası gelişmelerinden “politik mücadelelerinden, sosyo-ekonomik sorunlarından hareket ettiği; bütün gücünü kullanılan dilden alan eski hicvin temelsiz karalamaları, sövgüleri yerine gerçeklerden yola çıkarak hicvetmiştir.” Burada Tanzimat aydınının ahlakçılığı, devlet ve toplum misyonu açıkça görülmektedir. Âli Paşa'ya olan bitmez kini eserin kaleme alınmasında etkili gözükse de hiciv büyük ölçüde bu toplumcu ve ahlakçı yaklaşımla inşa etmiştir. Ülkedeki ekonomik darboğazın nedenleri, toprak kayıpları ve yenilgiler, Balkanlarda yaşananlar hep bir Jön Türk'ün merceğinden ele alınmıştır.⁵⁹

Girit, Sırbistan, Karadağ, Lübnan ve Mısır sorunları, devlet maliyesini zora sokan ve 1881 Düyünu Umumiye'ye giden süreci hazırlayan borçlanma politikası, vergi sistemi, nihayet azınlıklar konusu Ziya Paşa'nın eleştirilerinde Âli Paşa ile olan kişisel husumetini gölgede bırakır. Ziya Paşa sadrazamın Girit konusundaki politikalarını çok ağır bir dille eleştirir. Ona göre Âli Paşa askeri dehasıyla bir başarı elde etmiş değildir. Tam tersine seyf-i himmetiyle halledemediği sorunu himmet-i kalemiyle Hristiyanlara yeni haklar bahşederek yeni bir aşamaya taşımıştır. Girit konusunda izlediği siyasetin devletin egemenlik haklarından feragat etmek olduğunu düşünen yazar, yeni haklarla aday Osmanlı yönetiminde koparıp Yunanistan'a bağlamak isteyen Hristiyanların elinin güçlendiğini, vergi muafiyetiyle de Müslüman halk karşısında ekonomik ayrıcalık elde ettiklerini

⁵⁷ Apaydın, age, s. 197-203, Abdurrahman Şeref Bey'de Sultan üzerindeki nüfuzuna dikkat çeker ama bunu ceberut bir sadrazamın tavrı olarak değil, birinci sınıf bir bürokratin ikna gücünün eseri olarak değerlendirir. **Müşahabe-i Tarihiye**, s. 74-81.

⁵⁸ **Zafername**, s. 5.

⁵⁹ Mustafa Apaydın, “Türk Hiciv Edebiyatında Önemli Bir Aşama Ziya Paşa'nın **Zafernamesi**”, **Toplumsal Tarih**, Şubat 2004, sa. 122, s. 93. (ss. 90-95).

ileri sürmüştür. Burada olayı karikatürize etmek değil, tamamen bir politikanın eleştirisi söz konusudur. O en başta Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla başlayan Müslüman ve Hristiyan halkların eşitliği düşüncesinin toplumsal dengeyi bozduğu ve İslam'ın ana hükümlerine aykırı bir davranış olduğunu düşünmektedir. Özellikle Âli Paşa'nın tavizleri adadaki Müslüman halkın can güvenliğini tehdit eden gelişmelerin önünü açmıştır.⁶⁰ **Zafername** yazarının bu tepkisi aslında **Islahat Fermanı**'nı “bugün atalarımızdan kalan haklarımızı kaybettiğimiz, bir yas günüdür” şeklinde yorumlayan muhafazakârlarla aynı doğrultuda muhafazakâr bir tepkidir.⁶¹ Elbette eşitlik düşüncesi asırlardır cemaat sistemiyle yaşamış bir toplumun tüm bireylerinin aynı derecede kabullenebileceği bir algılama biçimi değildir.⁶² Nitekim Ziya Paşa “Mes’ele-i Müsâvat” başlıklı yazısında azınlıklara statü eşitliğinin verilmesini, sultana haftanın hemen her günü farklı renk bir pantolon giyme zorunluluğu getirmekten daha anlamlı olmayacağını savunmuştur. Ona göre tüm bu yaşananlar Hristiyanlara devletin en yüksek memurluklarını açmaktan çok Hükümeti denetleme fırsatı yaratmak isteyen Büyük Güçlerin politikalarının sonucuydu.⁶³ Âli Paşa Girit'te sancaklara atanacak mutasarrıfların yarısının Hristiyan olmasını kabul edip, idare meclislerinde Müslüman ve Hristiyan unsurların eşit oranda temsilini esas alarak adaya bir anlamda muhtariyet tanımak, devletin egemenlik haklarından taviz vermekle suçlanıyordu.⁶⁴

Hristiyanlar ve azınlıklara verilen haklar karşısındaki benzer eleştirilere Şam ve Lübnan'da yaşanan gelişmeler çerçevesinde bir kez daha değinilir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının eşitlik düşüncesinin bölgede yaşayan Hristiyanlar üzerinde Müslümanlar lehine yarattığı toplumsal ve ekonomik gelişmeler çatışmalara neden olmuştu. 1860 sonrası Şam'da yaşananlar, Lübnan'da Dürzi ve Maruniler arasındaki kanlı çatışmalar devleti zor durumda bırakmıştı. Başta Fransa olmak üzere bölgedeki Hristiyanların haklarını gözetme iddiasındaki Batılı güçlerin çok geçmeden müdahalesi Babıali'yi diplomatik anlamda sıkıntıya soktu.⁶⁵ Lübnan'da yaşananlar karşısında Fransa Beyrut'u topa tutmuş, Osmanlı Hükümeti ise 9 Temmuz 1860'da Fuad Paşa'yı bölgeye göndermiştir. 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesi'yle CebEl-i Lübnan, Beyrut ve Şam Eyaletlerinden ayrılarak yerli olmayan; ancak devletin tebaasından atanması büyük devletlerce de

⁶⁰ **Zafername**, s. 46-49.

⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 1-12, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 67-68

⁶² Bu konuda Bkz.: Roderic H. Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, **Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923**, Saqi Books, 1990, s. 112-132.

⁶³ Ziya Paşa, “Mes’ele-i Müsâvat”, **Hürriyet**, Sayı 15, 5 Ekim 1868, s. 3.

⁶⁴ Ancak kabul etmek gerekir ki Âli Paşa'nın aldığı önlemler adada bir iç savaşı engellemiş ve Yunanistan'a ilhak sürecini ertelemiştir. Girit Meselesinin çözümü için Mehmed Salâhi, **Girid Meselesi 1866-1889**, Haz.: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 31-101.

⁶⁵ Bu konuda geniş bilgi için Bkz.: Leila Tarazi Fawaz, **An Occasion for War; Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860**, s. 47-131.

onanan bir Hristiyan mutasarrıfın idaresine bırakıldı. Yerel meclislerde ve kolluk güçlerinde de cemaatlere göre temsil kabul edildi. Böylelikle CebEl-i Lübnan'a ilk olarak Ermeni Katolik cemaatten Dâvud Efendi mutasarrıf tayin edildi. Ardından bu göreve Franko Paşa isimli bir Arap Hristiyan getirilecektir.⁶⁶ Ziya Paşa **Zafername**'inde 1860 olaylarından sorumlu tutulduğu için idam edilen Şam Valisi Ahmet Paşa'yı temize çıkararak olayların asıl sorumlusunu valinin uyarılarını dikkate almayan Babıali olarak gösterir. Valinin idamını Âli Paşa'nın kinciliğine bağlar.⁶⁷ Lübnan'da Hristiyanlara emirlik verilmesini hem devletin aczi hem de Müslümanları rencide eden bir politik karar olarak değerlendirir.⁶⁸ Ona göre bu karar dış güçlerden gayri kimseyi memnun etmemiştir. Tepkisini "*Kıldı te'lif-i müsâvât-ı raiyyet hükmü/ Verdi Lübnân'da Nasarayaya emâret hükmü*"⁶⁹ diyerek ortaya koyarken, Lübnan'daki krizin gelişim sürecini fevkalade biçimde doğru teşhis ettiği dikkatlerden kaçmaz.⁷⁰

Balkanlarda yaşanan gelişmeler milliyetçi kıpırdanmalar da **Zafername**'de ele alınır. Sırbistan ve Karadağ'da yaşananlar Babıali'nin sorumsuz yöneticiliğinin sonucu olarak eleştirilir. 20 Mart 1867 tarihli iradeyle Belgrad, Semendire gibi kalelerin Sırp bayrağı yanında Osmanlı bayrağının da çekilmesi şartıyla boşaltılması Ziya Paşa'ya göre affedilmez bir hata olup Sırp bağımsızlığına giden yolda ciddi bir tavizdir. Ancak bu diplomatik hata kadar, onun toplumsal sonuçları da oldukça vahimdir. Belgrad'ın varoşlarından çıkarılan binlerce Müslüman muhacirin sefil durumu ve Hükümetin bunlar karşısında acz içinde kalışı sert biçimde eleştirilirken şu ifadelerle yer verilir: "*...Bu muhacirler, sevk olundukları mahallerde zelil ü sefil ve üryân u nâlân kaldılar. Kendilerine bir akçe vasıl olmadı.*"⁷¹ Karabağ'daki isyanın bastırılmasının ardından imzalanan antlaşmanın bazı hükümlerinin Fransa ve Rusya'nın baskıları nedeniyle uygulanmayışı da bugünkü Romanya'yı oluşturan ve Osmanlı yönetimi altında *Memleketeyn* olarak anılan Eflak-Boğdan'ın birleşik bir eyalet hâline getirilme çabaları da sadrazamın hata hanesinde yerini alır. "*Etti bir yüzbaşıyı Memleketeyn üzre kral*" diyen Ziya Paşa, 1861 Paris Antlaşmasıyla Eflak-Boğdan'ın birleştirilerek Prens

⁶⁶ Philip K. Hitti, **Lebanon in History**, Macmillan, 1962, s. 442-451.

⁶⁷ Oysa Abdurrahman Şeref Bey idam kararını Fuat Paşa'nın icraatı olarak anlatır. Ahmet Paşa'nın Harp Okulunun ilk mezunlarından olan, Kırım Savaşı'nın Tuna çarpışmalarında başarılar kazanmış, doğruluktan şaşmaz bir asker olduğuna dikkat çeken yazar, idamının ardından da Şamlılar arasındaki saygınlığını koruduğunu belirtir. *age*, s. 83

⁶⁸ Lübnan gerçekten de 19. yüzyılda Fransa'nın Akdeniz'deki müdahale sahası hâline gelmiştir. Bu hem ekonomik hem de toplumsal anlamda bölgenin Fransız etkisinde Avrupa kapitalizmine bağlanması ve gelişiminde önemli sonuçlar doğuracaktır. Ancak bölgedeki Hristiyan ve Müslüman halklar arasındaki çatışmaların da kışkırtıldığı bir ortam yaratılacaktır. Sürecin ayrıntıları için Bkz.: Caesar E. Farah, **The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon 1830-1861**, I.B. Tauris, 2000, özellikle s. 525-738.

⁶⁹ **Zafername**, s. 13.

⁷⁰ Apaydın, *age*, (2001), s. 229.

⁷¹ **Zafername**, s. 81.

Couza idaresine verilmesini buranın Osmanlı yönetiminde kopuşu için önemli bir aşama olarak değerlendirmiştir. Aslında gelişmeler onu haklı çıkarmıştır. Söz konusu antlaşma hükmü gereğince Couza'nın yaşamı boyunca geçerli olan ve Memleketeyn'i iç işlerinde bağımsız sayan düzenleme beklendiği gibi sonuçlar doğurmamıştır. 1866'da Couza'ya karşı ayaklanan halk Prusya Kraliyet ailesinden Şarl'ı prensliğe getirmiş, yeni yönetici ustalıklı bir diplomasiyle kendisini Babiali'ye tasdik ettirmişti. İstanbul'dan Memleketeyn Voyvodası olarak tanınan Şarl, böylece bölgenin kopuşuna Âli Paşa'nın desteğiyle hizmet etmiştir.⁷² Buradaki eleştiri nitelik olarak Mısır valiliğini babadan oğla geçen bir statüye taşıyan 1866 düzenlemesine gösterilen tepkiyle benzeşmektedir. Sadrazam paşanın Mehmet Ali Paşa'dan beri süregelen uygulamayı bozmasına neden olarak vali İsmail Paşa'dan aldığı rüşvetin gösterildiği **Zafername**, veraset usulünün değiştirilmesinin yanlış olduğuna dikkat çekmektedir.⁷³

Zafername'de şikâyet edilen ve devletin inkırazındaki etkenler arasında gösterilen olumsuzluklar yalnızca Âli Paşa'nın icraatları doğrultusunda rüşvet, iltimas, liyakate göre değil başka kriterlere göre atamalar ve nihayet kötü idareciler değildir. Bunlar kadar İmparatorluğun içinde bulunduğu mali sorunlar ve adaletsiz vergi sistemi de şiddetle tenkit edilir. Âli Paşa bürokrasinin çeşitli kademelerindeki yirmi beş yıllık kariyeri boyunca ülkeyi ekonomik anlamda iflase sürükleyen icraatların altına imza atmakla itham edilir. Aslında Ziya Paşa devletin iki yüz seneden beri ekonomik anlamda zayıfladığına işaret ederken sadrazamı bu süreci hızlandırmakla eleştirir. Alınan borçların üretime yönelik kullanılması, vergi sisteminin bozukluğu, lüks harcamalar ekonomiyi zora sokmaktadır. Memur maaşlarının ödenemediği, yoksulluğun toplumsal barışı tehdit eder bir durum aldığı; dolayısıyla toplumsal eşitliğin sözde kaldığı bu dönemde Âli Paşa halka sözden başka bir şey verememektedir:

“Ehl-i hâcâta olur her sühanı şevk-engiz

Nakd-i va'di ile hemyân-ı zarûret leb-rîz

*Zer-i nutku ile ceyb-i fukarâ mâl-âmâl”*⁷⁴

Ekonomik darboğaz ortamında aile yapısının sarsılması kaçınılmazdır. Hanelerin yıkıldığı bir dönemde Âli Paşa'nın kendisine gösterişli bir konak inşa ettirmesi eser-i cinnet olarak tanımlanırken, devletin borçlarını ödeyemez duruma gelmesinin Avrupa'nın gözünde itibar kaybına neden olduğuna dikkat çekilmektedir. Buna göre şimdiye kadar Babiali'nin va'd ettiği islâhat ve tasarrufâtan bir eser göremeyen Avrupalılar artık te'minat-ı resmiyyeye

⁷² Apaydın, **age**, (2001), s. 226-227.

⁷³ Mısır'daki gelişmelerle ilgili Panayiotis J. Vatikiotis, **The History of EGYPT from Muhammad Ali to Mubarak**, Weidenfeld London 1985, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge 1984.

⁷⁴ **Zafername**, s. 19.

inanmayıp gerçek anlamda bir ıslahat ve tasarruf diye “bağırmaktadırlar”⁷⁵ Apaydın’a göre Ziya Paşa ekonomik sorunu temelinden ve geniş bir bakış açısıyla değerlendiremeye bile halkın yoksullaşmasına neden olan politikaları bir hiciv eserinden beklenmeyecek ölçüde iyi tahlil etmiştir. Ona göre bütçe açığını kapatmak için artırılan iç ve dış borçlanma zamanla devleti faiz batağının içine çekmiştir. Bu süreç dış borcun ödenmesi bir yana ana paranın eklenen faizle ödenemeyecek boyuta gelmesine neden olmuş, Hükûmet borcu kapatabilmek için yoksul halkın üzerindeki vergi yükünü artırmıştır. Böylelikle gittikçe yoksullaşan bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır.⁷⁶

Bilindiği üzere Kırım Savaşı Osmanlı ekonomisinde ithalat-ihracat dengesini sarsmış, savaş sürecinde alınan ilk borçlarla devlet dışarıya bağımlı hale gelmiştir.⁷⁷ Aslında devletin aldığı ilk dış borçlar 1840’lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlanmıştı. Bir süre sonra iç ve dış baskılar karşısında Hükûmet uzun vadeli bir borçlanma süreci başlatmak zorunda kaldı. 1876 yılına kadar süren ilk borçlanma sürecinde devlet oldukça elverişsiz koşullarda yüksek faizli borçlar aldı. Ancak 1873 yılında yeni bir dünya krizinin habercisi olan borsa krizleri Avrupa ve Amerikan para piyasalarını etkisi altına alınca Osmanlı Devleti için borç bulma olanağı azaldı. 1875’e gelindiğinde Osmanlı dış borçları 200 milyon sterline yaklaşmış olup, anapara ve faiz ödemeleri 11 milyon sterlin tutuyordu. Bu dönemde Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin tutarındaydı. 1875 sonbaharında Hükûmet borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini açıklamış; ertesi yıl ise tüm borç ödemelerini durdurmuştu.⁷⁸ Bu açıkça iflas ettiği anlamına geliyordu Ziya Paşa tüm bu süreci ardından gelen yabancı denetimini önceden görmekte ve **Zafername**’de bir yandan tenkit ederken, diğer yandan da uyarmaktaydı: “*Her yıl bir milyon kîseden ziyâde hâricden istikrâz alınması ve varidât-ı devletin takım takım bu borçlara karşılık verilmesi gibi icrâ’ât devlete, ya’ni heyet-i umûmiyye-i devlete beladır.*” Bu konuda oldukça karamsar bir atmosfer oluşturan yazar, iflasın yedi yıl öncesinde kaçınılmaz sona işaret etmiştir.⁷⁹ Üzerinde durduğu konu yalnızca dış borçlar değil, devletin itibarını sarsan iç borçlardır aynı zamanda. Ziya Paşa’nın daha çok dikkat çektiği tahvil ve kavaim meselesi; devletin karşılıksız değerli kâğıt basma olayı eleştirilmektedir. Tüm bunların sorumlusu olarak Âli Paşa gösterilmektedir.

⁷⁵ **Zafername**, s. 153.

⁷⁶ Apaydın, **age**, (2001), s. 235-236.

⁷⁷ Emine Kıray, Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 181-195.

⁷⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, Gerçek Yayınları, İstanbul 1993, s. 188-189 ayrıca borçlanmanın sonuçlarının değerlendirildiği şu çalışmalara da bakılabilir agy, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, 267 s. , Donald Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direnişi 1881-1908**, Yurt Yayınları, Ankara 1987, 139 s. ,

⁷⁹ **Zafername**, s. 102-104.

İmparatorluk maliyesinin belini büken borç yükü devletin en önemli gelir kalemi olan vergi oranlarına olumsuz etkilerde bulunuyordu. **Zafername** maliye ve vergilerle ilgili yorumları itibarıyla de genel bir hiciv örneğinin kalıplarını zorlamaktadır. Buradaki eleştiriler aslında Tanzimat sonrası uygulamaların eleştirisi niteliğini taşımaktadır.⁸⁰ Ziya Paşa vergi düzeninin görünürde ezilenleri koruyucu nitelikte bir mevzuata dayandırıldığını belirtir: “*Mesela bu nizamlar icabınca herkes vergiyi hal ve kudretine göre verecek ve herkesin hal ve kudretini konu komşusu iyi bileceğinden her köy ve her mahalle, vergi-i mukarrerlerini beyninde âdilâne tevzi edeceklerdir.*”⁸¹ Oysa tüm bu ifadeler ona göre illüzyondan ibaret olup asıl mesele verginin toplanmasında yaşanmaktadır. Yalnızca adları vergi kayıtlarında anılmakta olan Osmanlı taşrasının ‘erbab-ı serveti’ beşer onar kuruşla yükümlülüklerinden kurtulurken vergi yükünün ağırlığı ‘acâze-i ahâliye’ binmektedir. Vergi oranlarının belirlenmesi ve tahsilinde adalet gözetilmemesi “*memalikin harabiyetinin başlıca sebeplerinden*”⁸²dir. Vergisini ödeyemeyenlerin durumlarının dramatik anlatımlarla resmedildiği **Zafername**, otarşik yapıdaki Anadolu kırsalında köylünün elindeki arazisini satmak zorunda kalışını da vahim olarak değerlendirir. Aşar ve ağnam gibi tarım ve hayvancılık alanındaki temel vergilerde bile oranın alışlagelenin dışında % 10’un çok üzerinde olduğu, mültezimlere ödenenlerle birlikte % 50’yi geçtiği belirtilir. Bu aslında vergi konusunda Tanzimat düzeninin va’d ettiği ile mevcut durum arasındaki dengesizliğin eleştirisidir. Bilindiği üzere devlet gelirinin en önemli kısmını oluşturan aşar toprak gelirinden bir hisse şeklinde aynen alınmakta ve yerine göre ½’den 1/10’a kadar değişmekteydi. Aşar vergisi Tanzimat’ın ilan ettiği devlet ve vergi karşısında tebaanın müsavâtı ilkesi gereği her yerde 1/10 olarak tespit ve ilan edilmişti. Ancak Tanzimat devrinin vergi meselelerini yeknesak ve sistemli bir hale sokmak gayretleri büyük zorluklarla karşılaştı. Onda bir aşar vergisinin birbirinden çok farklı iklimleri ihata yaşayan geniş bir İmparatorluk dâhilinde toprağın verim kabiliyetinden başka hukuki ve mali bakımdan da çeşitlilik arz eden toprak rejimlerinde aynı şekilde uygulanabileceği iddiası sosyo-ekonomik bakımdan açmazları beraberinde getirmiştir.⁸³ Ziya Paşa’nın **Zafernamesi**, dönemin bir aydınının gözüyle bu açmazlardan canlı tablolar sunmaktadır. Boş kalıp ekilemeyen tarlalar, ödeyemediği vergi borcu yüzünden hapsedilen yoksul köylüler, yine borç nedeniyle eza ve işkence gören eş ve çocukların dramı **Zafername**’de Tanzimat sonrası Osmanlı kırsalının toplumsal tarihine ışık

⁸⁰ Tanzimat maliyesi için Bkz.: Tefik Güran, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 152 s. , ayrıca Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul 2001, 366 s.

⁸¹ **Zafername**, s. 93-94.

⁸² **Zafername**, s. 93-94.

⁸³ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 319-323. (ss. 291-375).

tutmaktadır.⁸⁴ Bunda elbette taşrada yaptığı mutasarrıflık vazifesinde edindiği gözlemlerin ve deneyimlerin payı büyüktür.⁸⁵

Yine bu gözlem ve deneyimlere dayanarak halkın üzerinde baskı oluşturan bir güç olarak mültezimlere değinilir. Gerçekten de XVII. yüzyıldaki Adem-i Merkeziyetçileşme sürecinde merkezî idare üzerindeki sorumlulukların büyük bir kısmını taşra yöneticilerine yükleme eğilimine girmişti. Mültezimlik bu dönemde öne çıkan bir kurumdu. Yerel bir güç tabanına sahip isimler mültezimlik yoluyla taşra idaresine dâhil olmaktadır. XVI. yüzyıl sonunda Suriye gibi önemli bir eyaletin yöneticisinin o eyaletin en büyük mültezimi olması şaşırtıcı değildi. Büyük mukataa birimlerinden sorumlu olan mültezimler, köylülerin vergilerinin toplanması işini taşeronlara kiralyorlardı. Bu aracı katmanlar halk ile Hükümet arasında mültezim sıfatıyla ekonomik ve siyasal anlamda bir güç merkezi oluşturuyordu.⁸⁶ İltizam yönetiminde görülen aksaklıklar, devlet memurları ve yüksek bürokrat çevrelerin ihalelere fesat karıştırmaları **Zafername**'de eleştirilen konular arasındaydı. Açık artırmalara katılan saray ve bürokrasi mensuplarının elde ettikleri yüksek karlar halkın daha da fakirleşmesi pahasına kazanımlardı.⁸⁷ Önlem olarak Avrupa'dan ilhamla geliştirilen tuz ve tütünün inhisar altına alınması halkın vergi yükünü artırmaktan başka işe yaramamıştı. Ziya Paşa izlenen politikaların olumlu sonuçlar doğurduğu şeklindeki propagandaları da gerçekçi bulmamaktaydı: "Vilâyet gazetelerinin rivâyetlerine göre sâye-i ma'dilet-vâye-i cenâb-ı sadâret-penâhide günden güne âsâr-ı terakkiyât görülmekte ve nev-be nev islâhât yapılmakta imiş."⁸⁸

Ziya Paşa'nın ekonomik sorunlar ve mali önlemlerin yetersizliği konusundaki yazdıkları büyük ölçüde doğru teşhislere dayanmaktadır. Elbette Osmanlı ekonomisinin yapısal sorunlarını yalnızca Âli Paşa'nın icraatlarının sonucu olarak değerlendirmesi hicvettiği kişinin başarısızlığı konusunda kamuoyunu ikna etme arayışının sonucudur. Bununla birlikte satır aralarında ekonomik bunalımın toplumsal sonuçlarındair izlenimleri realiteyle uyumludur. Daha önce de belirtildiği üzere gözlemlerindeki isabetinde konuyu fil dişi kulelere hapsolmuş bir aydının yabancılaşmışlığıyla değil, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde memuriyetlerde bulunmuş, halkın sıkıntılarını yakından görmüş bir yazar olarak ele alışının etkisi büyüktür. Osmanlı ekonomisinin sorunlarına dair bölümler hicvin yapısı gereği rakibini alt etmek istercesine biraz abartılı olarak resmedilmese bile Ziya Paşa'nın

⁸⁴ **Zafername**, s. 96.

⁸⁵ Ziya Paşa'nın taşradaki vazifeleri hakkında Bkz.: Taha Toros, **Ziya Paşa'nın Adana Valiliği**, Adana 1940, Kenan Akyüz, **Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar**, Ankara 1964.

⁸⁶ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed. Halil İnalıcık/ Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, c. II, s. 690-691.

⁸⁷ **Zafername**, s. 96-97.

⁸⁸ Apaydın, **age**, s. 241-242.

yaklaşımı bütünüyle iftira ve çarpıtmaya dayalı değildir. Âli Paşa'nın ekonomi politikasının halk üzerindeki olumsuz etkileri onun kötü niyetinden değil, konuya dair yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.⁸⁹ Hataları ve sevaplarıyla bu dönemin tarihi figürleri otokratik modernleşme sürecinin dönüştürmelerine imza atmışlardır. Bu yüzden Âli Paşa'yı, Fuat Paşa'yı, Ahmet Cevdet Paşa'yı yalnızca siyasi tarihe dair yazılanlardan ya da bürokrasinin sıkıcı dilinin arkasına gizlenen soluk tasvirler içeren arşiv vesikalarından değil, eleştiri ya da övgü amacıyla kaleme alınan edebi eserlerden de çıkarabilmek zorunluluktur. Bunun için **Zafername** gibi başarılı örnekler başta olmak üzere XIX. yüzyıl Tanzimat edebiyatı ürünlerinin eleştirel biçimde tekrar incelenmesi, değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu yöntem XIX. yüzyılın Osmanlı tarihine dair kaynaklarda zenginleştirici etkiler doğuracağı gibi yeni bakış açıları kazanılmasına da yardımcı olacaktır.

SONUÇ

Tanzimat'ın Reşit Paşa ekolüne mensup üçüncü sadrazamı olan Keçecizade Mehmet Fuat Paşa'ya isnat edilen bir nüktede Paşa, kendisine Babıali'nin yeni döşenen parke yollarını öven bir dostuna “*bize atılan taşlarla döşettik*” der. Bu rivayetdeki gerçeklik payı tartışmalı olmakla birlikte Tanzimat sonrası politikaların Yeni Osmanlılarca muhalif bir kimlikle tartışmaya açıldığı bilinmektedir. Kimi zaman gazete yazılarıyla kimi kez müstakil eserlerle kamuya paylaşılan eleştirilerdeki doz bazen abartılı olsa da dönemin aksaklıklarına ışık tutacak niteliktedir. Bu eserler içinde Ziya Paşa'nın **Zafernamesi** geleneksel hiciv anlayışını yeni dönemin koşullarında toplumsal bir muhalefet öğeleri de içerecek şekilde dönüştüren başarılı bir örnektir. Âli Paşa'ya karşı yaptığı eleştiriler kimi zaman insaf sınırları aşır, tüm kötülüklerin sebebiymiş gibi sunulması bazı tarihî gerçeklerle örtüşme bile toplumsal ve ekonomik saptamaları dikkat çekecek kadar başarılıdır.

Ziya Paşa'nın **Zafernâmesi** Türk edebiyatında politik eleştiri olarak özel bir önem taşır. Şekil ve ruh itibarıyla eskiye bağlı gözüke de içeriği, kullandığı kavramlar ve yeni kelimeler açısından yenilikler içerir. Bir yoruma göre “*Eskinin yenisidir. Divan edebiyatında XVI. yüzyıldan beri örneklerine rastlanan ve Mantıki'nin İmam Pendi Kasidesi'nde, Güfti'nin çeşitli şahsiyetler hakkındaki tasvirlerinde, Havayı, Tırsi, Süruri ve Kani gibi hezilcilerin eserlerinde tutulan yolun devamı ve tekamülüdür.*” Ziya Paşa üslup olarak eleştirel olmakla birlikte bunu kabalığa ve rahatsızlık verici bir argoya düşmeksizin büyük bir incelik ve alaycılıkla yapar. Nitekim Namık Kemal bu yönüyle hayran olduğu eser için **Tahrib-i Harabat**'ta “*Söz var ise Name-i Zafer'dir/Ya şerhi ne dilnişin eserdir!*” yorumunda bulunur.⁹⁰

⁸⁹ Apaydın, **age**, s. 243-244.

⁹⁰ Vasfi Mahit Kocatürk, **Ziya Paşa ve Şiirleri**, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1967, s. 20-21.

19. asır Türk Edebiyatı üzerine değerli çalışmasında Tanpınar, Ziya Paşa'yı **Zafername**'de bütün şahsiyetinden sıyrılmış, içinde yaşadığı kozmik endişeden ve her şeyden vazgeçmiş bir kavga adamı olarak niteler. Düşmanlarıyla hesaplaştığı bu çalışmasında devrin tüm dedikoduları elini güçlendirecek şekilde kullanılır. Âli Paşa'nın Sirkeci'de "babamın malıdır?", diye Hükûmet'e sattığı iddia edilen odunluk hikâyesinden dairesi halkının türlü hallerine kadar özel yaşama dair tüm söylentileri rakiplerini aşağılamak için kullanır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki tüm dedikodular o dönemin önemli siyasi olayları, Sırbistan kaleleri, Romanya ve Lübnan işleri ve bilhassa Girit sorunu etrafında döner. Ziya Paşa "sanat mülâhazalarının dışında, **Zafername**'nin çok kindar ve zalim bir fırça ile devrinin müşahhas bir tablosunu yaptığı inkâr edilemez. Bu itibarla devlet işlerini yakından takip etmiş politika adamının dikkatine, müşahede kabiliyetine şaşırılmak mümkün değildir."⁹¹ Kimi yorumlara göre **Zafername** yazarın en orijinal ve kudretli eseridir. Ne kendinden önce ne de sonra bir benzeri yoktur. Medheder gibi görünerek hicvetmenin en zengin örneği bu eserle ortaya konmuştur.⁹²

Ziya Paşa Tanzimat döneminin açtığı yeni çığırın temsilcilerinden biri olarak eserlerinde edebi kimliği yanında aydın ve politik kimliğiyle de öne çıkar. Edebiyat tarihçisi Banarlı'nın ifadesiyle Türkiye'de "bir tefekkür edebiyatı çığırını müjdeleyen şair Rûhî'nin ve müjdeyi çığır hâline koyan Nâbî ile Koca Râgıp Paşa'nın Tanzimat yıllarındaki ve Tanzimat atmosferi içindeki kuvvetli devamıdır. Fakat birçok cepheleriyle yenidir ve yeniliği kuranlardandır."⁹³ Yeni olarak değerlendirilmesinde hiç şüphesiz **Zafername** gibi bir hiciv abidesinde kullandığı temalar ve üslubun da etkisi bulunmaktadır.

Son olarak eserin yazılmasında başlıca etken olan Âli Paşa'ya yaklaşımı tıpkı Ali Süavi ya da diğer bazı Yeni Osmanlılar gibi eleştireldir. **Zafername** elbette İmparatorluğun "En Uzun Yüzyılının" sancılı bir dönemecinde görev üstlenmiş önemli bir devlet adamının dönemine dair son noktaya koyacak bir siyasi tarih metni değildir. Âli Paşa'nın yaşadığı dönemde pek sevilmediği tezkiyesine derin bir sessizlikle karşılık verilmesinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte icraati sonraki dönemde daha soğukkanlı değerlendirilebilmiştir. İyi bir diplomat ve bürokrat olan paşa dış politikada uzlaşmacı bir üslubun savunucusudur. İç siyasette ise Tanzimat ve ıslahat düşüncesine uygun bir politika izlemek istemiş ancak; böyle bir sorumluluğu üstlenebilecek kadroları oluşturma konusundaki tedbirsizliği, belli bir grubun omuzlarına, Fuat Paşa'nın ölümü üzerine de tamamen kendi

⁹¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 298.

⁹² İsmail Habib, **Avrupa Edebiyatı ve Biz**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941, C. II, s. 554.

⁹³ Bununla birlikte Banarlı Ziya Paşa'yı büyük bir şair olarak tanımlamaz ve onu devrinin diline kuvvetle hâkim bir düşünce adamı, halkın dilinde adeta atasözü kazanan, hafızalarda yer eden beyitler ve nükteler yaratan bunun için de dilin inceliklerini çok iyi kullanan bir sanatçı olarak değerlendirir. Nihad Sami Banarlı, "Ziya Paşa", **Hürriyet Gazetesi**, 19. 01. 1955 (**Kültür Köprüsü**, L&M Yayınları, İstanbul 2006, s. 146-148.

üzerine kalması gibi olumsuz bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi vasiyetindeki anlatımı biraz da istemeyerek içine düştüğü açmazlar konusunda kendini anlatabilme arayışını yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Şeref, (1980), **Müşahabe-i Tarihiye**, İstanbul.

Adıyeke, Ayşe Nükhet, (2000), **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Anderson, Matthew Smith, (2001), **Doğu Sorunu 1774-1923/ Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev.: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Apaydın, Mustafa, (2004), “Türk Hiciv Edebiyatında Önemli Bir Aşama Ziya Paşa'nın **Zafernamesi**”, **Toplumsal Tarih**, Şubat 2004, Sayı: 122, s. 90-95.

Apaydın, ----, (2001), **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Arabacı, Fazlı, (2004), **Yeni Osmanlıların Dinî ve Siyasi Görüşleri**, Platin Yayınları, Ankara.

Ateş, Ahmed, (1954), “Şah-Name'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsi'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında” **Bellekten**, Nisan 1954, C. XVIII, sa.70, s. 159-178.

Babinger, Franz, (1982), **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev.: Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Banarlı, Nihad Sami, (2006), “Ziya Paşa”, **Kültür Köprüsü**, L&M Yayınları, İstanbul.

Barkan, Ömer Lütfi, (1980), “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 291-375.

Beydilli, Kemal, (1989), “Mehmed Emin Âli Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, C. 2, s. 424-426.

Bilgegil, M. Kaya, (1979), **Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Bursalı Mehmet Tahir, (1977), **Osmanlı Müellifleri**, Meral Yayınları, İstanbul, C. 3.

Çakır, Coşkun, (2001), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul.

Çiftçi, Cemil, (1997), **Maktul Şairler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Çiftçi, Hasan, (2002), **Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Davison, Roderic H., (1990), "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", **Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923**, Saqi Books, s. 112-132.

-----, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Princeton 1963.

Ebuzziya Tevfik, (2006), **Yeni Osmanlılar**, Pegasus Yayınları, İstanbul.

Farah, Caesar E., (2000), **The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon 1830-1861**, I.B. Tauris, 2000.

Fares, Bichr, (1950), "Hiciv", **İslam Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, C. 5/1, s. 473-474.

Faroqhi, Suraiya, (2004), "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed. Halil İnalçık/ Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, C. II.

Fawaz, Leila Tarazi, (1994), **An Occasion for War; Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860**, California University.

Gibb, Hamilton A. R., (1991), "Şuubiyenin Sosyal Önemi" **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Endülüs Yayınları, İstanbul, s. 77-88.

Göçgün, Önder; **Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden, Açıklamalı Seçmeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Güran, Tevfik, (1989), **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Hitti, Philip K, (1962), **Lebanon in History**, Macmillan.

Işın, Ekrem, (1999), **19. Yüzyıl İstanbul'da Gündelik Yaşam**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Iuvenaus, (2006), **Yergiler**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev.: Çiğdem Dürüşken-Erdal Alova, İstanbul.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, (1988), **Son Asır Türk Şairleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, (1982), **Son Sadrazamlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, C. 1.

İnalçık, Halil, (1994), "How to Read Aşık Paşazâde", **Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage**, ed. C. Heywood/ C. Imber, Isis Press, İstanbul, s. 139-156.

Karahan, Abdülkadir, (1966), **Figani ve Divançesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kılıçlı, Mustafa, (1992), **Arap Edebiyatında Şuubiyye**, İşaret Yayınları, İstanbul.

Kıray, Emine, (1993), **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kocaturk, Vasfi Mahir, (1967), **Ziya Paşa ve Şiirleri**, Edebiyat Yayınevi, Ankara.

Mardin, Şerif, (1996), **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, (1984), **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge.

Mehmed Salâhi, (1967), **Girid Meselesi 1866-1889**, Haz.: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Mehmed Süreyya, (1996), **Sicill-i Osmani**, Yay. Haz.: Nuri Akbayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Meriç, Nevin, (2000), **Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Mustafa, Nevin, (1990) **İslâm Siyasal Düşüncesinde Muhalefet**, Çev.: Vecdi Akyüz, İz Yayınları, İstanbul.

Okay, Orhan, (2005), **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, 2005.

Ortaylı, İlber, (1982), **Gelenekten Geleceğe**, Hil Yayınları, İstanbul.

-----, (2002), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özgül, M. Kayahan, (1989), **Türk Edebiyatında Siyasi Rüyalarda**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Pamuk, Şevket, (1993), **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

-----, (1993), **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, Gerçek Yayınları, İstanbul.

Quataert, Donald, (1987), **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi 1881-1908**, Yurt Yayınları, Ankara.

Schimmel, Annemarie, (2005), **Halifenin Rüyaları; İslâm'da Rüya ve Rüya Tabirleri**, Çev.: Tüba Erkmen, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Sevük, İsmail Habib, (1941), **Avrupa Edebiyatı ve Biz**, Remzi Kitabevi, İstanbul, C. II.

Sıdkı, Saffet, (1943), **Nef’î ve Sihâm-ı Kazâ’sı**, Aydınlık Basımevi, İstanbul.

Şerif Mardin, (1991), “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 23-81.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, (2006), **19. Asır Türk Edebiyatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 298.

Tolasa, Harun, (1983), **16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.

Turgut, Nükhet, (1984), **Siyasal Muhalefet**, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara.

Türkgeldi, Ali Fuat, (1987), **Mesail-i Mühimme-yi Siyasiye**, Haz.: Bekir S. Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, C. III.

Uraz, Murat, (1946), **Ziya Paşa Hayatı ve Şiirleri**, Tefeyyüz Yayınları, İstanbul.

Urgan, Mina (2003), **İngiliz Edebiyatı Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ülken, Hilmi Ziya, (1940), “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, **Tanzimat**, Maarif Vekâleti Yayını, İstanbul, ss. 757-775.

Vatikiotis, Panayiotis J., (1985), **The History of EGYPT from Muhammad Ali to Mubarak**, Weidenfeld London.

Wellhausen, Julies, (1996), **İslâmiyet’in İlk Devirlerinde Siyasi Muhalefet Partileri**, Çev.: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ziya Paşa, (865), “Mes’ele-i Müsâvât”, **Hürriyet**, Sayı: 15, 5 Ekim 1868, s. 3.

-----, **Zafernâme**, Yay. Haz.: Fikret Şahoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul ts.

